ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

ERMENİ KATOĞİKOSLUĞU VE ERMENİ MESELESİNE DAİR BİR ARŞİV VESİKASI ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK

Günümüzün aktüel konusu "Ermeni Meselesi", yurtdışında devlet erkânına, bilhassa devletimizin bütünlüğüne müteveccih bir duruma geldiği, 1973 yılından bu tarafa hız kazanmış suikastlardan anlaşılmaktadır. Bu "mesele", devletin üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan birisi olmuştur. Bu gün, Türk Devleti'nin kendisini savunma ile karşı karşıya kaldığı bu meseleye, XIX. Yüzyılda nasıl bakıldığını ve münasebetlerin ne ölçüde olduğunu ortaya koyan, H. 1299/M. 1882 târihinde Cevdet Paşa tarafından Bâb-ı Âlî'ye takdîm edilen, Başbakanlık Arşivi Yıldız Tasniifi'nde bulunan "Lâyıha"yı yeni, harflere çevirerek aynen vermeyi uygun bulduk.

Bu belge, Mehmet Hocaoğlu tarafından bazı kısımları, bilhassa son kısmı, çıkarılarak ve sadeleştirilerek neşredilmiştir[1]. Hocaoğlu, Ermeniler hakkında yüzlerce arşiv vesikası arasından en önemlilerini seçtiğini, bu belgeleri olduğu gibi yayınlamayı çok istediğini[2] belirtmiştir. Biz de, tesbit ettiğimiz yüzlerce vesika arasından önemine binaen, bu vesikanın tamamını aynen neşretmeğe, yer yer ilâve ettiğimiz dip notlarla ona aydınlık kazandırmağa çalıştık.

Bu belgede; Ermeni Katoğikosluğu hakkında târihî bilgi verilmekte, bu dinî makamın Ermeniler indindeki yeri ve önemi belirtilmektedir. Ayrıca Sis Katolikosluğu'nun önemi üzerinde durulmakta; Türkiye'deki Ermeniler'in Rusya'nın hâkimiyyetine geçmiş bulunan Eçmiyazin ile münasebetlerin kesilmesi ve oraya Ermenilerce yapılan malî yardımın önlenmesi teklif edilmektedir. Bu arada, Eçmiyazin ile Ermeniler'in münasebetlerinin devam etmesinin gelecekte Türkiye aleyhine olacağı, bazı Ermeni rûhânî ve ileri gelenleri tarafından, devlet erkânına mahrem

1 Bkz. Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyle Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler İstanbul, 1976, s.f 43–48.

2 M. Hocaoğlu, a.g.e., VIII.

bir şekilde hatırlatıldığı da kaydedilmektedir. Bununla beraber, bu konuda farklı görüş ve düşüncerin yeraldığı da görülmektedir. Daha sonra İstanbul Patrikliği de işin içine girmiş ve Türkiye Ermenileri iki kısma ayrılmıştır: Sis merkezini tanımanın hem kendileri, hem de Türkiye için faydalı olacağını ileri sürenler; Eçmiyazin ile münasebetlerinin devam etmesini isteyenler.

Vesikanın münderecatından ve Cevdet Paşa'nın arîzasından, önemine binaen, konunun tetkiki meseleye vâkıf Cevdet Paşa'ya havale edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. O da araştırmalarının neticesini, 2 Şaban 1299/M. 19 Haziran 1882'de takdim etmiştir.

O gün, Sis'de az Ermeni bulunduğu mülâhazasiyle, Sis Katoğikosluğunun lağvedilmesi, Eçmiyazin yegâne dinî merci' olması istenmiş ve Rusya'nında desteklenmesiyle, 1902'de Sis Katoğıkosluğu devreden çıkarılmıtır. O zamandanberi Eçmiyazin'de bulunan Katoğikos, Gregoryen (Lusavorçagan) Ermeniler'in dinî lideri olma vasfını bu güne kadar muhafaza edebilmiştir. İstanbul Patrikliği, eski önemini kaybetmiş ve bugün dördüncü sıraya düşmüştür.

"Ermeni meselesi" üzerinde eskiden yazılmış ve halen yazılmakta olan eserleri, makaleleri, gazete haber ve tefrikalarını incelerken, yukarıda belirttiğimiz konuların temeline detaylı bir şekilde inmediklerini müşâhede ettiğimi ifade etmek mecburiyetindeyim.

Ermeniler üzerinde pek çok eser-bilhassa yabancı dillerde-yazılmış veya yazılanlar tercüme edilmiştir. Ermenilerin sahip oldukları inançlar, kiliseler arasında rekabetlere sebeb olmuştur. Her Hıristiyan mezhebi, kendi inançlarının diğer mezheplerden üstünlüğünü ortaya koymak, diğerlerini kendi inançları etrafında toplamak için pek çok eser yazılmıştır. Buna rağmen bin yıla yakın bir süreden beri beraber yaşadığımız bu cemaat üzerinde, istenilen seviyede, bir araştırma yapılmamıştır. Gregoryen (Lusavorçagan) lerin diğer Hıristiyan mezhebleri arasındaki yeri tam tesbit edilememiş; Selçuklular ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde görülebilen "nüans", XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gereği vechile muhafaza edilememiş veya yerine getirilememiştir.

Malûmdur ki, bir topluluk ile müsbet veya menfi münasebetlerde, en önemli mesele, o toplumu tanımaktır. Bu mesele ortaya konulmadığı ve bir bütün olarak ele alınmadığı takdirde münasebetler kopuk olur, belki de aleyhte cereyan eder. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, meseleyi sadece siyasî yönden ele aldıkları görülmektedir. Bilindiği

üzere her toplum, dili, dini, târihi, örf ve âdetleri ile ancak bir bütün teşkil etmektedir. Bunlardan birinin eksikliğinde onu, tanımak, kavramak pek mümkün olamamaktadır.

Bu gün Ermeniler ele alınınca; onların Grek, Latin, Iran, Rus ve Türk toplumu içindeki yeri –mazide, halde ve gelecekte– dinî durumu, dinî otoritelerinin nüfûzu ve hiyerarşideki mevkii, diğer Hıristiyan toplumları arasındaki itibarı, gözönünde bulundurulmalı; araştırmalarda bu husûslara ağırlık verilmelidir, kanaatindeyiz.

Bertrand Bareilles, eski İstanbul Patriği Ormanyan'ın eserine 1910 yılında yazdığı ön sözde, Ermeniler ile "Kilise"nin bir ve aynı şey olduğunu; nüfûz ve otorite yönünden aralarında ne bir mücadele, ne de bir anlaşmazlığın söz konusu olmadığını belirtmektedir. Bareilles, ayrıca, rûhâniler ile Ermeni Cemaatinin içiçe girerek ona "Millî Kilise" hüviyetini verdiğini; Cemaatin kendi şuuruna varmada "Kilise" nin büyük payı olduğunu; Hıristiyanlığı kabullerinden bu tarafa, kendi kaderlerini "Kilise"den ayrı tutmadıklarını; bu sebepten de hâkimiyetleri altında yaşadıkları milletlerin arasında erimediklerini; millî varlıklarını korumalarında "Kilise"nin önemli rol oynadığını[3] ileri sürmektedir. Ormanyan ise, "L'Eglise Arménienne: Ermeni Kilisesi" adlı eserinde; vaktiyle hemen hemen unutulmuş olan Ermeni'nin 20–30 senedenberi aktüel bir konu haline geldiğini; onun dünü, bugünü ve geleceğinin çeşitli araştırmalara konu olduğunu; bu araştırmaların yüzyıllar boyunca hayli değişiklikler arasında bile onların mevcudiyetini devam ettirdiğini ortaya koyduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: "Bir milletin hayatının sırrını kavramak için, o milletin dinî etüdünü yapmak gerekiyorsa ve hele bu, milleti ile aynîleşmiş, millet hayatında önemli bir rol oynamış 'Ermeni Kilisesi' olursa, bu eserin önemi daha iyi anlaşılacaktır"[4].

Yukarıda belirtildiği gibi; "Kilise" ile topluluğu, din ile ırkı, bir ve aynı gören bir toplumun dinî cephesi ihmal edildiği takdirde, meseleye sıhhatli bir şekilde yaklaşmak mümkün değildir. Bu mesele, geniş bir çalışmayı, araştırmayı gerektirmektedir. Biz ise, sadece bir arşiv vesikasını tanıtmayı gaye edindindiğimiz için, bu konuya burada daha fazla girmek istemiyoruz. Ancak; belgede bazı yabancı devletlerin politikasından bahsedilmekte ve kaynaklarda da buna yakın iddialar yeralmaktadır.

3 Malachia Ormanian, L'Eglise Arménienne, Antélias-Lübnan, 1954 (2. bas.). İlk baskısına 1 Haziran 1910'da Bertrand Bareilles'in on sahifelik önsözü. II–III.

4 M. Ormanian, a.g.e. sf. 2 (Ormanian, 1896–1908'de İstanbul Ermeni Patriğidir).

Ermeniler, Türkler'in hâkimiyyetleri altına girdikleri andan itibaren, diğer hâkim milletlere nazaran, dinî ve ictimâî bir huzur içinde yaşadıklarında bütün kaynaklar ittifâk etmektedir. Buna rağmen Ermeniler, Hıristiyan olan Grek ve Latin hâkimiyyetleri altında yaşadıkları zaman, zulm ve işkencelere marûz kalmışlardır. Bahsedilen bu Hıristiyan güçler, aynı zamanda, onlara kendi inançlarını kabul ettirmek, onları asimile etme yönünde bir politika takibetmişlerdir. Onlara en büyük yetki ve itibârın Türkler tarafından verildiğine dâir pek çok misâl de vardır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı karışıklıklar zuhûr edince veya gerileme dönemine girilince, bilhassa 1877/78 Türk-Rus harbinden sonra, Rusya başta olmak üzere, İngiltere, Fransa, Almanya ve hattâ Amerika'nın tahrik ve teşvikleri ile Ermeniler'in içlerinden bir kısmının Türkler'e karşı cephe aldıkları ileri sürülmektedir[5]. Bunun yanında, bu gün olduğu gibi, o gün de Türkler'e samîmî olarak bağlı bulunanların sayısı az değildir. Hattâ, o zaman, Türk Devleti'ne bağlılıklarını bildiren yetkili ve etkili kişilerin imzalarını taşıyan arşiv belgelerine rastlamaktayız[6]. Belgeler arasında, İstanbul Ermeni Patriği Agop'a, Ermenilere bahşedilen imtiyâzların devam ve istikrârına ve Devlet-i Âliyye'ye sadakatlarına devamlarına dâir fermân; Sis Katoğıkosu Mıgırdıc'ın kendisine buyurulan ihsândan dolayı teşekkürünü sunduğuna dâir tezkereyi[7] görmekteyiz. Bu gün de, Ermeni Patriği; Türkiye'de yaşayan Ermeniler'in târih boyunca huzur içinde bulunduklarını ve dinî vecibelerini yerine getirdiklerini; bu rahat hayatı bütün dünyaya anlatmak için heyetler teşekkül ettirdiğini ve Türkler'e karşı yapılan saldırıları kınadıklarını[8] belirtiyor. Bunun yanında Ermeni Ce-

5 Urfalı Mateos, Vekayinâme, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, 1962, sf. 128–129; Osman Nuri, Abdulhamid Sânî ve Devri Saltanatı, İstanbul, 1328, C. III, sf. 820–861; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İst. 1978, C. VII, sf. 178–183, C. XII, sf. 199–200; Sadi Koçaş, Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, (2. bas.), Ank. 1967, sf. 55, 56, 193; M. Halil Yınanç, Ermeniye Mad. İslâm Ans. C. IV, sf. 319; Doç. Dr. Bayram Kodaman, Ermeni Meselesinin Doğuş Sebebleri, Yeni Çığ Der. Kasım 1981, sf. 3–8; Pierre A. Moser, Arméniens, où est la réalité? Librairie-Editions Mallier, 1980, sf. 99, 103; Prof. Dr. Osman Turan, Selçukluklar Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, (3. bas.) İst. 1980, sf. 152, 162; Prof. Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları Ank. 1966, sf. 250–253; Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, Son Havadis (Tefrika), 8–10, 11, 13, 26, 28 Mayıs 1981. Neşide Kerem Demir, Türkiye'de Ermeni Meselesi, Ankara, 1976 sf. 16–20, 30–38; Prof. Dr. S. Shaw, Ermeni Terörü ve Ardındaki Gerçek, (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye) adlı eserinin II. Cildindeki "Ermeni meselesi"nin tercemesi, çev. Gün Kut, Tercüman, 10.2.1982.

6 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım 36, no 368/141–XIII.

7 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, K. 18, 553/93–33; 31, 27/21, 27–29.

8 Tercüman, 7 Kasım 1980; 1 Şubat 1982 TV Haberi (20,30) ve 2, 13 Şubat 1982 târihli gazeteler. Türk Ermenilerinden Gerçekler, İstanbul, 1980, sf. 28, Jamanak, Gazetesi yayını.

maati'nden bir grup, kendilerinin Turan Ermeniler'i, yani Hıristiyan Türkler olduklarını belirtiyor ve yapılan saldırıları kınadıklarını bir mektupla açıklıyorlar[9]. Yine Türkiye'de yaşayan Ermeniler'in hayatlarından çok memnun oldukları yolundaki beyânlarına da rastlamaktayız[10].

Yıllarca huzur içerisinde beraber yaşamış ve bugün de bundan bahsedenlerin bulunmasına rağmen, son istekler ve üzücü durumlar nasıl izâh edilebilir? Ayrıca bunların Türkiye dışındaki Ermeniler'den gelmesi ve ekserisinin Türkiye dışında cereyân etmesi câlib-i dikkat değil midir?

Arşiv vesikalarında ve târihî kaynaklarda, bu meselenin, Rusya, İngiltere, Fransa ve Amerika tarafından teşvik edildiği ileri sürüldüğü gibi[11]; bu gün de aynı iddialar ileri sürülmektedir[12]. Biz bunlardan siyasî bir hüviyet taşıyanları değil, dinî olanları üzerinde durmak istiyoruz.

Ermeniler'in rûhânî lideri, bugün Rusya'nın hâkimiyyeti altında olan Eçmiyazin'de bulunmakta ve "Katoğikos"* olarak adlandırılmaktadır. Bu "Katoğikos"un son zamanlarda, Türkiye'de ve Türkiye dışında yaşayan Ermenilerle ilgili beyânlarda bulunduğunu[13]; bu beyânlardan dolayı, Türk Dışişleri'nce Sovyet Büyük Elçisi'nin dikkati çekildiğini[14] görmekteyiz.

Sovyet Ermeni Büyük Patriği, Gatoğigos I. Vasken; Avustuya Başpiskoposu Dr. Franz ve Kardinal Konig'in davetlisi olarak Viyana'ya gitmiş ve orada "Yurt dışında yaşayan Ermeni halkının Türkiye'ye ve Türkler'e karşı her zaman kini vardır. Türk diplomatlarına karşı girişilen saldırıların son bulacağını sanmıyorum"[15] demiştir. Leon P.

9 Tercüman, 7 Aralık 1980.

10 Hüriyet, 2 Aralık 1981, sf. 6 (Ermeni Köyü Vakıflı'daki Ermenilerle yapılan röportaj, Samandağı); Tercüman, 4 Aralık 1981.

11 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, K. 18, 553/557; 35, 35/29, 30-96; 31, 76-81 v.s.

Mehmet Hocaoğlu, a.g.e. sf. 65-85, 112-120, 208-214 v.d.s.; Osman Nuri, a.g.e. C. III, sf. 826, 861-866; Yılmaz Öztuna, a.g.e. C. VII, sf. 178-183, C. XII, sf. 200; A.N. Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara-1970 sf. 111-114; Neşide Kerem Demir, a.g.e. sf. 30, 32-39; H. Kemal Türközü, Ermeni Yurdu Hikayesi ve Ermeni iddialarının çürüklüğü, Türk Kültürü, Aralık, 1981, sf. 73-75.

12 Ahmet Kabaklı, Tercüman, 12 Kasım 1980; Tokay-Gözütok, Ermeni Terör Örgütlerinin Analizi, Tercüman, 31.1.1982, 1-2 Şubat 1982; İlhan Selçuk Ermeni Terörünün Kaynağı? Cumhuriyet, 31.1.1982; Hürriyet, 18.12.1980; Hergün, 18 Aralık 1980.

* Katolikos ve Eçmiyazin için, Arşiv Vesikası 40 ve 41 dip notlara bkz.

13 Rusya-Eçmiyazin Ermeni Katolikosu I. Vasken ile yapılan röportaj için bkz. Günaydın 15 Aralık 1981.

14 Bulvar Gaz. 10 Ocak 1982.

15 Tercüman, 1 Mayıs 1981 ve bu husûsta başka bir beyanı Günaydın, 15.12.1981.

Dabağyan, aynı Katolikos'un yirmi yıl önce (1961'de), İstanbul Patrikhânesi'nde kendilerine şu konuşmayı yaptığını ifade ediyor: "Türkiye'ye gelişim benim açımdan gayet olumlu oldu. Zira, siz Türk-Ermenileri'nin kilise, okul ve tüm kuruluşları ile tam bir hürriyet içinde millî varlığınızı sürdürmeniz ve müreffeh bir hayat yaşamanız, inanın dış dünyada bulunan bütün Ermeniler'i kıskandıracak seviyededir. Sizlere bu müstesna hakkı bahşeden Türk Devleti'ne tam bir sadakatle bağlı olmanız millî ve mukaddes bir borçtur. Sizlerin Devletinize sadakatle bağlı olması ve herhangi bir dış tesir altında kalmadan, Türk Devleti ve Milletinin itimad ve sevgisine lâyık şekilde hayatını devam ettirmesi, emin olun, bizleri daima mutlu kılacaktır. Ulu Allah, Türk Devletini ve sizleri korusun. Bu hususta daima duacınız olacağım"[16]. Dabağyan, Türk-Ermenilerince tanınıp ve sayıldığı gibi Umum Ermeniler'in de Başpatriği olan Gatoğigos I. Vasken'in, yirmi sene önceki konuşması ile yirmi sene sonraki konuşmasını karşılaştırmakta ve Patriğin konuşmadığını, konuşturulduğunu iddia etmektedir. Ayrıca bunun bir komplo olduğunu; Ermeni Lusavorçagan Kilisesi'nin Türkler nazarında şaibeli duruma düşürülerek Rusya'daki lehine İstanbul Patrikliğinin devreden çıkarılmak istendiğini de ilâve etmektedir. Dabağyan, meseleyi çok yönlü olarak mütâlaa ediyor ve şöyle diyor: "Yani oynanan oyun çok yönlüdür ve Yüce Devletimizin bütün bu noktaları bizzat dikkate aldığına da eminiz. Hadiseler açıkça kendisini göstermektedir. Katoliklik ve dolayısıyla Papalık bu meselede yine sahneye çıkmaktadır. Zira, Vasken I. Gatoğigos'u Viyanaya davet eden Hıristiyan din adamlarının kim olduğu meydandadır. Bu meselede dikkate hem de önemle dikkate alınacak ikinci bir husus da şudur; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde 'Kremli'nin ve 'KGB'nin emir ve müsaadesi olmadan hemen hiç bir kimse, yani önemli mevkilerde olan şahıslardan hiç birisi, dış ülkelerde dilediği şekilde ne hareket edebilir, ne de beyanat verebilir. Kaldı ki, Vasken I. Gatoğigos'un 20 yıl önce Türkiye'de vermiş olduğu Ermeni Patrikhanesi içindeki beyanatı, o tarihlerde Kremlin'i hiç de memnun etmemiş ve tam bir denetim altına alınan Vasken I. uzun zaman yabancı diyarlara gidememişti. Nitekim bu durum Istanbul'da dahi duyulmuş ve Türk-Ermenileri hayli üzülmüşlerdi. Sovyetler Birliği'nde Müslüman veya Hıristiyan hemen her din adamının doğrudan 'KGB' emrinde bulunduğunu da ilave edecek olursak, meselenin gerçek yüzü daha açık olarak görülür"[17].

16 Leon Panos Dabağyan, Ermeni Meselesi (Tefrika), 15 Mayıs 1981, Son Havadis Gaz.

17 Leon P. Dabağyan, a.g.m.

Bu mesele, 1804'de İran ile savaşı müteakip 1813 yılında, Erivan ve çevresinin Rusya'nın eline geçmesinden sonra başlamıştır. 1828/29 Türk-Rus ve daha sonraki 1854/55 Kırım harbinde Ruslar'ın Ermeniler ile olan münasebetleri sıklaşmıştır[18]. Kurat, Ermeniler arasında ihanet hareketinin başlaması ve gelişmesinin dışardan ve bilhassa Rusyadan gelen kışkırtmaların bir neticesi olduğunu[19] belirtmektedir. Ormanyan ise, Ermeniler üzerinde İran'ın baskısı artınca, dikkatlerini Rus Çar'ına doğru çevirdiklerini; kurtuluşu onun hâkimiyyetine girmekte bulduklarını; Çar'ın elde ettiği piskoposlar sayesinde gayesine ulaştığını; İmparator I. Nicola'nın Ermeniler'e siyasî bir "Otonom" va'dettiğini ve bunda samimî olduğunu isbat için de, "geçici olarak" onların bulunduğu yere "Ermenistan" adını verdiğini belirtiyor ve bunu "hâkimiyyet projesini kolaylaştırmak amacı ile düşünülmüş basit bir oyun" olarak niteliyor. Ayrıca Çar'ın hâkimiyyeti altına aldığı Ermeniler'e dinî bir baskı uyguladığını ve 1836'da çıkarılan Nizâmnâme (Pologenia) ile de Patriklik yönetimine açıkca müdâhale ettiğini[20] ileri sürüyor. Dabağyan, Eçmiyazin'in Ermeni kiliselerinde anıldığını, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir takım emeller besleyerek Rusya'nın bu dinî güçten istifade ettiğini; ayrıca 1836 Nizâmnâmesi ile Rus müdâhelesinin Eçmiyazin Katoğikosluğu'na yerleştiğini ve bu Katoğikoslar'ın Rus Hükûmeti tarafından intihâb edildiğini[21] belirtiyor. Buradan; bütün Ermeniler'in dinî lideri olan Eçmiyazin Katoğikosu'nun Rusya'nın istediği istikamette hareket etmesi gerektiği neticesi çıkıyor.

Rusya'nın yanında Hıristiyan Batı'nın da bu meselede hissesi olduğu; Müslüman Türkler'e karşı, Hıristiyan Ermenilerin tarafını tutmuş oldukları görülmektedir[22]. Tournebize, Avrupa'nın gözlerini Şark'a ve Ermeniler'e çevirdiğini; politikacıların bu meseleyi başarısızlığa uğratmaya çalıştıklarını; fakat büyük bir Hıristiyan grubunun, kardeşleri Ermenilerle ilgilenmeğe başladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Ermenilerin ezildiklerini ve bu ezilmelerini Katolik Hıristiyan âlemi dışında bulunmalarına, yani Gregoryen olmalarına bağlamakta, hattâ onlara, Tournebize, legal yollardan haklarını aramalarını ve bunun için de Hıristiyanlık içinde yer almalarını tavsiye etmektedir[23].

18 Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara–1970, sf. 111–112.

19 Prof. Dr. A.N. Kurat, a.g.e. sf. 113.

20 M. Ormanian, L'Eglie Armenienne, sf. 71.

21 Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, 2 Temmuz 1981.

22 Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, Son Havadis, 26–30 Mayıs 1981.

23 H. François Tournebize, Histoire Politique et Religieuse de L'Arménie, Paris, 1900, sf. 4.

Geçmişte olduğu gibi bugün de bu mesele iki noktada toplanmaktadır: Ermenistan ve orada Ermeniler'in çoğunlukta olması. Hemen hemen bütün kaynaklar, Ermenistan denilen yerin Rusya, İran ve Türkiye arasında taksim edildiğini[24] ileri sürmektedirler. Hattâ, Ermeniler'in bulunduğu yerleri gezip incelemelerde bulunan ve civi yazılı kitabelerin filolojik etüdünü yapan Louis de Robert'in 1876'daki eserinde, "Ermanistan" da oturan farklı iki ırktan bahsediliyor. Bunlardan birinin eski kitabelere geçmiş ve Asur metinlerinde zikredilen "Alarodionne"; diğerinin, o gün dahi, Rusya ve Pers (İran)'da bulunan Ermeniler ismiyle belirtildiği yeralmaktadır[25]. Burada Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsedilmemektedir.

"Ermenistan" meselesine gelince bu hususta da çeşitli görüşler vardır. Kurat, "Ermenistan" tabirinin Rusya tarafından siyasî mânâda kullanıldığını ve Rusya'nın burdan hareketle Akdeniz'e ayak basmağı amaçladığını; "Ermenistan"ın târihî bir mefhûm olduğunu; fakat Ruslar, onları takiben Avrupalılar, haritalarında ve kitaplarında Doğu Anadolu'yu ısrarla "Ermenistan" diye adlandırdıklarını belirtmektedir. Ayrıca onların Ermenistan dediği yerlerde Müslüman Türk ahalinin Ermeni, Nesturî Hıristiyan ahaliye nisbetle üç kat daha fazla olduğunu da ileri sürmektedir[26]. Kurat'ın târihî bir mefhûm olarak belirttiği "Ermenistan"ı, Ermeni târihci Kevork Aslan, Kuzey Kafkasya, Güney Mezopotamya havalisine coğrafyacıların verdiği isim olarak belirtmektedir[27]. Ayrıca Ermeni, yerli ve yabancı araştırmacılar, "Ermenistan"ın coğrafî bir mefhûm olduğunda ittifak etmektedir.[28]

Türkiye'de Ermeniler'in çoğunluk teşkil ettikleri yerlerle ilgili iddialara gelince; bu husûsta da kaynaklarda farklı bilgiler bulunmasına rağmen, "hiç bir yerde çoğunluğu teşkil etmedikleri" konusunda hemen hemen hepsi ittifak etmektedir. Bu husûsta, Vesika'da bilgi bulunduğu

24 Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İst. 1972, C. I, sf. 365–369;

H.F. Tournebize, a.g.e. sf. 7–8; J.A. Gattayrıas, L'Arménie et Les Arméniens, Paris, 1882, sf. 8.

25 Louis de Robert, Etude Philologique Sur Les Inscription Cunéiformes de L'Arménie, Paris, 1876, sf. 24. (Taş baskı)

26 Prof. Dr. A.N. Kurat, a.g.e. sf. 113–114.

27 Kevork Aslan, L'Armenie et Les Arméniennes, Constantınople, 1914, sf. 1.

28 Louisde Robert, a.g.e. sf. 33-38; Kerega Patganian, "Van Yazıları ve Onların Yakın Asya Tarihindeki Rolleri", The Zurnal Mınıster Stw Nazodugu Prosve Şeniya–1875, No: 185 (Prof. Z. Musa Buniyatof'tan); Mehlika Aktok-Kaşgarlı, Critique analytique des sources arméniennes médiévales, IX. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan Tebliği, Ankara, 1981; H. Kemal Türközü, a.g.m. sf. 66-75.

gibi, ilâve ettiğimiz dipnotta da açıklayıcı malûmat bulunmaktadır. Bunlara ilâveten Tournebize, Bitlis, Erzurum ve Adana Bölgesi halkının 1/4 veya 1/5'ini Ermeniler'in teşkil ettiğini, diğer vilâyetlerde bu nisbetten daha az olduklarını ifade etmektedir[29]. Kevork Aslan ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun umûmî nüfûsunu 20 milyon; bu umûmî nüfûsun 5 milyon kadarını Hıristiyan ve bu Hıristiyan nüfûsun 1.800 000'e yakın kısmını Ermeniler'in teşkil ettiğini ileri sürmektedir[30]. Kaynaklar arasında en kabarık oran burada verilmiş olmasına rağmen, yine de nisbet ortadadır. Hıristiyan Ermeniler'i düşündüğünü ifade eden Tournebize, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeniler'in 1.300 000 civarında olduğunu belirtmektedir[31]. Osmanlı İmparatorluğu istatistiklerine göre 1.161.196; mezhep farkları nazar-ı itibâra alınmazsa 1.294.851 civarındadır[32]. Lynch'in verdiği sayı da bu civardadır[33]. Demekki; Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğundaki nüfûsu 1.300.000 bin civarındadır. General Harbord Başkanlığındaki Heyet'in hazırladığı raporda, Türkiye'nin hiç bir yerinde Ermeniler'in çoğunluğu teşkil etmedikleri belirtilmektedir[34]. T.B.M.M. Zabıtlar'ına baktığımızda, Ermenistan ile yapılan antlaşmanın maddelerinden birinin bu konuya ayrıldığını görmekteyiz. Üçüncü Madde: "Osmanlı ve Rus ve bütün cihan istatistiklerinin ve müstakar olan içtimai vaziyetin gösterdiği veçhile Osmanlı hududu dahilinde Ermeni ekseriyetini havi hiç bir kıtai arazinin mevcut bulunmadığı bu vesile ile de teyid ve tastik olunur"[35]. O zaman yapılan antlaşmaya böyle bir maddenin konulması, Rusya ve bütün dünya istatistiklerinin de şahit tutulması ve hiç bir yerden itiraz vuku' bulmaması, iki tarafca da tasdik edilmesi, bu konuda artık söz söylemeğe imkân vermeyecek kadar açıktır.

Buna rağmen, o gün Rusya'da 1.800 000 bin kadar Ermeni bulunduğu gibi[36]; bugün de yapılan son istatistiklere göre Rusya'da 3,5 milyon Ermeni bulunmaktadır[37]. Dünya Ermenileri'nin 2/3'sinden fazlası

29 H.F. Tournebize, a.g.e. sf. 8.

30 Kevork Aslan, a.g.e. sf. VII ve eserin sonundaki tablo.

31 Tournebize, a.g.e. sf. 8.

32 Veysel Eroğlu, Ermeni Mezâlimi, İstanbul, 1978, sf. 28–30; Prof. S. Shaw, a.g.e. t. Tercüman, 10.2.1982.

33 H.F.B. Lynch, Armenia Travels and Studies, Newyork, 1901.

34 Pierre Moser, a.g.e. sf. 99; Dr. Kırzıoğlu M. Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi, Ankara, 1970, sf. 123–124.

35 I. Devre T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 4.12.1336, C. I, sf. 200.

36 Kevork Aslan, a.g.e. sf. VII.

37 P.A. Moser, a.g.e. sf. 113.

Rusya'da bulunduğu gibi, coğrafî bir mefhûm olarak kabul edilen "Ermenistan"ın 2/3'sinden fazlası da orada bulunmaktadır. Bu durumda, bir hak istenmesi sözkonusu ise, bunun Türkiye dışında aranması lâzımdır. Bu husûs farkedilmiş olmalı ki; hedef saptırılarak bîgünah olanlar mesûl tutulmak istenmektedir. Böylece, Türkiye'ye ve Türkler'e karşı taarruz plânı uygulanmakta; imkânların her türlüsü seferber edilerek dinî ve siyasî gayenin gerçekleşmesine çalışılmaktadır.

1. CEVDET PAŞA'NIN LÂYIHA'YI TAKDİM YAZISI[38]

Geçende Kılikya yani Sis Katoğıkosluğu'na dâir şeref vuku' olan Suâl-i Âlî'ye cevaben baz'ı ma'lûmât-ı icmâliyye arzetmiştim. Halbuki mukaddemâ bu husûsa dâir Bâb-ı Âlî'den vâki' olan isti'lâm'a cevaben yazılmış olan lâyiha ile cereyân eden muhâbere kâğıtlarında dahâ ziyâde tafsîlat bulunmağla bunların birer sûreti Mezâhib kaleminden ihrâc ettirilerek Hâk-ı pâyı Hâcet-Revâ-yı Veliyy-i ni'met'e arz ve takdîm kılındı. Herhalde emr u fermân Veliyy-i ni'met bî-minnet Veliyy-i ni'met-i Âlem Efendimiz'indir. 2 Şa'bân 1299 (M. 19 Haziran 1882)

Bende-i Kadîm
Cevdet

2. LÂYIHA: ERMENİ KATOĞIKOSLUKLARINA DÂİR MA'LUMÂT-I TÂRİHİYYE VE RESMİYYEDİR[39]

Ermeniler'in Papalar'ı makamında bulunan ve Katoğıkos[40] denilen reîs-i umûmîlerinin fi'l-asl makarrî ve mezheplerince en kadîm merkez-i

38 Arka tarafı mühürlü zarfın üzerinde "Ermeni Katoğıkosluklar'ına dâir ma'lûmâtı târîhiyye ve Cevdet Paşa'nın Arîzası" ile "Hâzine-i Evrâk'a" yazıları ve "2 Şa'bân 1299" tarihi yeralmaktadır.

39 Yedi sayfalık bir risâle halinde olan bu vesika, "Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, kısım 31, evrak no 299, zarf no 27, kutu 79" da bulunmaktadır. Bunun müsveddesi de tarafımızdan görülmüş olup o da, aynı tasnif 18: 530/13–31'de bulunmaktadır.

40 Katoğıkos: Ermeni Başpatrikleri'ne verilen bir ünvândır. Latince catholicus, Grekçe katholikos olup "Cihan şümûl" mânâsınadır. Ermenice lûgatta Gatoğıgos kelimesi kullanılıyor. Katolikosluk yerine "Gatoğıge" tabiri kullanılmaktadır.

Ermeni Lusavorçagan (Gregoryen) Kilisesi'nin kurucusu Grigor (Kirkor)'un varisi Sahak (387–439)'ın erkek bir çocuk bırakmadan ölmesi üzerine, dinî reisleri, Şark usûlüne göre, piskoposlardan intihâb olundu. Bunlar, kendilerine Gatoğıgos (Katolikos), "milletin mümesili" ünvanını verdiler. O günden beri bu ismi kullanıyorlar. Bu ünvân, aynı zamanda, Ermeni Lusavorçagan (Gregoryen) Kilisesi hiyerarşisinin en üst kademesidir. Bu makam, kendisine bağlı olan Ermeniler üzerinde tek otoritedir. Diğer Hıristiyan "Otoriteler"inden ayrıdır, muhtardır M. Ormanian, L'Eglise Armenienne, Lübnan – 1954 (İkinci bas). s. 96–102, 127; Esat Uras, Tarihte. Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, s. 122; Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967 (2. bas.) s. 49–50; Mesrop Garabedyan, Ermenice Türkçe Sözlük, 1907; Türk Ansiklopedisi, C. 15, s. 327.

rûhânileri Eçmiyazin Klise'si[41] olduğu halde Tatar kavminin ol havaliyi isti'lâları üzerine Ermeniler etrafa perişan ve perâkende oldukları sırada Katoğıkos dahi Ermenilerce teberrük olunan ba'zı emânât-ı mezhebiyyeyi alub beru tarafa firâr ve Kozan havâlisinde istikrâr ile Sis[42] deki manastır ve kiliseyi inşâ' ve orasını merkez-i rûhânî ittihaz eylemişdir.

Fakat Katoğıkos'un bu vechile Eçmiyazin'den firârında akrabasından biri dahi Van tarafında vâki' Ahtamâr[43] da kalub bir kilise inşâ' etmekle o dahi ol tarafça Ermeniler'e bir reîs-i umûmî olmuştur. Ve iki kilisede dahi Katoğıkosluk münhal oldukça anların ahfâdından biri intihâb olunmakla ikisinde de Katoğıkosluk tevârüs edegelmiştir.

41 *Eçmiyazin Kilisesi*: Eçmiyazin, Rusya'da Erivan'ın yakınında bir yerdir. Grigor (Kirkor)'un önderliğinde Ermeniler'in toptan Hıristiyanlığı kabul ettikleri ilk ikametgâh Vagarşapat'ın başşehridir. Milâdî 301 yılında, Grigor Partev, Ermeniler'i İncil'in ışığı ile aydınlattığ için, aydınlatıcı manasına kendisine Lusavoriç (İlluminateur) deniliyor. Bu Grigor, Eçmiyazin'de ilk Ermeni Kilisesi'ni kuruyor ve onu 25 yıl kadar yönetiyor. Onun ölümünden sonra verâsetı yolu ile oğulları ve ailesinden gelen kimseler tarafından, bu Kilise, yönetiliyor.

Eçmiyazin'in Ermeniler indinde önemli bir yeri vardır. Onlara göre, İsa, Eçmiyazin'e inmiş, Ermeni Kilisesi'ni te'sîs etmiş, onu Şark ve Garb'takilerden müstakil olarak meydana çıkarmıştır. Bunun için "Eçmiyazin", Allah'ın yegâne mevlûdunun indiği yer manâsınadır. Ayrıca, "Kutsal Yağ"ın yapıldığı "Sağ El", azîz Kirkor'un "Sağ El"i,ilk havarilerden bazısının mezarı, orada bulunduğuna inanıldığı için Eçmiyazin'in husûsî bir yeri vardır.

Katolikosluk, IV. asrın başlarından X. asrın başlarına (901'e) kadar, Eçmiyazin'de bulunmuştur. Bu tarihden 1441 yılına kadar, 540 yıl süre ile, Katolikosluk başka yerlere taşınmış ve 1441'de tekrar eski ilk merkezine dönmüştür. Bu süre içerisinde Katolikosluk merkezi olan yerler, Katolikosluklarını devam ettirmişlerdir. Böylece üç Katolikosluk merkezi olmuş: Eçmiyazin, Sis ve Ahtamâr. Bunların üçü de XX. asrın başlarına kadar mevcudiyetlerini devam ettirmiş, ancak o tarihten sonra son ikisi varlığını muhafaza edememiş, sadece Eçmiyazin bu güne kadar otoritesi ile beraber devam edip gelmiştir. 1461'de Fatih Sultan Mehmet tarafından kurdurulan İstanbul Patrikliği ile beraber iki Patriklikleri olmuştur: İstanbul ve Kudüs. Bu gün de iki Katolikosluk ve iki Patriklikleri vardır. Katolikosluk: Eçmiyazin (Rusya'da) ve Antelias (Beyrut'ta). Patriklik: İstanbul ve Kudüs. (M. Ormanian, a.g.e. s. 8–10, 38–39, 42–44, 57–59; Urfalı Mateos, Vekayinâme, Cev. H.D. Andreasyan, Ankara, 1962, s. 165–166; E. Uras, a.g.e. s. 122, 127; J. de Morgan, Histire du Peuple Armenien, Paris–1918, s. 364–369).

42 *Sis*: Eçmiyazin ve havalisinin istîlâya uğramasından sonra Katolikosluk, Kilikya'nın başşehri Sis (Kozan)'e yerleşti. 1441 yılına kadar, burası, Ermeniler'in rûhânî merkezi oldu. Sis, Mısırlılar'ın eğemenliği altına girince ve Kilikya krallığı ortadan kalkınca, daha emin ve ilk Kilise'nin merkezi-İran hâkimiyyeti altında bulunan Eçmiyazin'e, 1441'de, geri dönüldü. Fakat Sis'de bulunanlar, Eçmiyazin'in otoriter olmasına sebeb olan "Kutsal El"in kendi ellerinde bulunduğunu, bunun için Eçmiyazin'e rekabet edebilecek durumda olduklarını iddia ederek 1447 yılında, yeniden, Katolikosluğu ihyâ ettiler. Katolikosluk, XX. asrın ilk yıllarına (1902'ye) kadar varlığını sürdürdü.

43 *Ahtamâr*: Van Gölü'nde bir adadır. 931 yılları civarında, Katolikosluk buraya nakledildi. 943'de, merkez buradan Ani'ye nakledildi. Ayrıca, 1114 yılında, burada Patriklik kuruldu. Buranın patrikleri kendilerini Katolikos ilân ettiler. Bu Katolikosluk 1895 yılına kadar, bazen "Ana Kilise" le anlaşarak, bazen karşısına geçerek varlığını sürdürmüştür.

Tatarlar'ın âsâr-ı kahr ve galebeleri zâil olduktan sonra Ermeniler Eçmiyazin'de ictimâ' ile yine ma'bed'-i kadîmelerini ma'mûr ettiklerinde eski Katoğıkos neslinden Sis'de Katoğıkos bulunan zâtı emânetler ile beraber Eçmiyazin'e gelmek üzre da'vet etmişlerse de bu familya hayli müddettenberi Sis'de yerleşmiş olduklarından Eçmiyazin'e gitmediğinden ol tarafın piskoposları içlerinden birini Katoğıkosluğa intihâb eylemişler. Bu cihetle Ermeniler için üç reîs-i umûmî peydâ olub bunlardan Eçmiyazin Katoğıkos'u intihâb tarîkiyle Sis ve Ahtamâr Katoğıkoslar'ı dahi tevârüs ile ta'yîn oluna gelmişdir.

Revân havâlisinin Ermeniler'i Eçmiyazin'i ve Kürdistan tarafının Ermeniler'i Ahtamâr'ı ve Kozan ve Maraş ve Haleb cihetlerinin Ermeniler'i Sis'i kendülerine merci' bilmişler. Bu üç Katoğıkos dahi Zeyt-i Mukaddes[44] denilen "Belsân"[45] yağını çıkarub piskopos rütbesi i'tâ' etmeleriyle üçü dahi Ermeniler'in Papaları makâmında birer reîs-i umûmî makâmında bulunmuşlardır.

Eçmiyazin Kilisesi'nin kıdemine ve Katoğıkoslar'ı intihâb-ı umûmî ile ta'yîn oluna geldiğine ve Ermeniler'in kesreti[46] ol tarafta olduğuna mebnî' diğerlerinden dahâ ziyâde şöhret bulmuş ve Dersaâdet'teki Ermeniler'e mercî' olmuşdur. Binâenalyh her sene Eçmiyazin'den Dersaâdet'e baz'ı rüseâ-yi rûhâniyye gelerek İstanbul Ermeniler'inden para toplarlar ve İstanbul'un sarrafları Eçmiyazin'e surreler gönderirlerdi.

Karîb-ül-ahd'da Rusya devleti ile İran devleti arasında zuhûra gelen muhârebede Rusya bu Revân eyâletini zabt ve temellük etmekle

---

44 Zeyt-i Mukaddes: Mukaddes zeytin yağıdır. Bu yağ bütün Hıristiyan kiliselerinde vardır. Bu yağ üç yerde kullanılır: 1. Vaftiz, 2. Rahib ve piskopos takdîslerinde, 3. Hastalar için duada.

45 Belsân: Bazı bitkilerin çıkardığı benzoik asit veya sinomik asit veya her ikisini birden ihtiva eden kokulu madde. (Meydan Larousse, Belsan amad. C. II, s. 274) Bu ta'bîr, "mukaddes zeytinyağı" ve bugün Gregoryen Ermeniler'in "Meron" dedikleri yağ karşılığı kulanılıyor (Bütün kiliselerde var, fakat aynı anlamda kullanılmıyor). Lusavorçagan (Gregoryen) Ermeniler'de birlik alâmetidir. Bilerek ve isteyerek bu yağı reddeden kimse, isyan etmiş oluyor. Ermeniler'de bu "Yağı" çıkarma yetkisi sadece Katolikos'tadır. Diğer kiliselerde bu "Yağı" her piskopos çıkarabilir. Diğer kiliselerde bu "Yağ", birlik sembolü olarak değil, fakat mukaddes bir sembol ve "sakramentler"den biri olarak kabul edilir. Ermeniler'de birliği, otoriteyi ifade eder. Kullanıldığı yerler için bkz. 7. dipnot. (Ankara-Fransız Katolik Kilisesi Rahibi, Jakop'un 9.1.1982'de verdiği izâhâttan).

46 Buradan, o gün de Ermenilerin çoğunluğunun Rusya'da bulunduğu görülüyor. Bu gün de, en son istatistiklere göre, Rusya'da 3,5 milyon Ermeni bulunmaktadır. (Pierre A. Moser, Arméniens, où est la réalité?, Libraire-Edition Mallier, 1980, s. 113).

meşhur Kazez Artin ve sâir mu'teberân-i[47] Ermeniyânı cem' ile beynlerinde lede'l-müzâkere "Revân eyâleti şimdiye kadar İran devleti yeyedinde bulunub biz Eçmiyazin'i bu tarafa çekiyorduk şimdi orası bir kuvvetli devletin pençe-i temellüküne geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Aliyye'nin Ermeniler hakkında der-kâr olan emniyet ve i'timâdına halel getürebilir. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin umûr-i mâliyyesi ve bilcümle devlet me'murlarının muâmelâtı Ermeni sarrafların elindedir. Bu emniyete halel gelürse bunca menâbi-i servet elimizden gider. Biz bundan sonra Eçmiyazin'den mümkün mertebe kat'-ı rişte-i taalluk etmeliyiz" diyerek Eçmiyazin'e irsâl oluna gelen surrelerin kat'ına dâir bir karar verdirmiş ve keyfiyeti mahremâne olarak ol vakit Riyâset-i Küttâb mansıbında bulunan Akif Paşa'ya[48] beyân ile Ermeniler'in Rusya tarafına temâyülünden kendileri maddeten hasâra uğrayacakları gibi Devlet-i Aliyye'ye dahi ma'nâ-yı mazarrat geleceğinden bahisle surrelerin inkıtâ'ından dolayı Rusya Sefâret'inden vuku' melhûz olan tebligâtın ısga' olunmamasını ihtâr eylemiştir. Fi'l-vâki' ol vakit Rusya Sefâret'i tarafından İstanbul Ermenilerinin Eçmiyazin'e olan revâbıt-ı kadîmelerine halel getürülmemesi Devlet'in menâfi'ine muvâfık olacağından bahisle bu surrelerin kesilmemesi içün mükerreren teblîgat vuku' bulmuş ise de Akif Paşa baştan savma cevablar ile geçiştirmişdir. Bu husûsa dâir Akif Paşa ile Rus Sefâret'i baş tercümanı beynlerinde cereyân eden mükâleme ve müzâkerelerin keyfiyeti Bâb-ı Âlîce halefen an selef mesmû' ve ma'lûm olan rivâyet-i müteselsiledendir. İşte ol vakit İstanbulca Sis Katoğıkosluğu'na ehemmiyet verilerek İstanbul Ermeni Patrikliği dâiresindeki kiliselerde Sis Katoğıkos'unun ismi okunmağa ve Sis'de piskoposluk rütbesi el'ân rüesâ-yi rûhâniyye her tarafta tanınmağa başlamışdır. Fakat İstanbul Ermeni Patrikliği dâiresinde bulunan Ermeniler'in mu'teberânı iki kısım olub bir takımı Kazez Artin'in ittihâz eylediği işbu mesleki cedîd üzre Sis Katoğıkos-

47 Kazez Artin Bezciyan (1771–1834): Amira Bezci Boğos Ağa'nın oğludur. İstanbul'da doğmuş, ipek işleri ile meşgul olmuş, Osmanlı Devlet hizmetlerinde bulunmuş, Darphane müdürlüğü yapmış ve II. Mahmud'un sempatisini kazanmış, bu durumundan istifade ederek, Ermeni menfaatlerinin temini için sadakatle hizmet etmiştir. Bu meselede, Osmanlı yönetiminde itibâr sahibi olan Düzyan'lar ailesini de yanına alarak İstanbul Patriği (Abraham de Tathé)ne karşı çıkmış (1814'de) ve yukarıda görüldüğü gibi, Rusya ile irtibatın, gönderilen paraların kesilmesi yolunda karar aldırmış ve durumu gizlice Akif Paşa'ya bildirmiştir. (Rh. Y.G. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953, s. 62–67; R. Ekçem Koçu, İstanbul Ansk. 2/1073).

48 Akif Paşa (Efendi) (1787–1845): Amcası Reisü'l-Küttâb Mustafa Mazhar Efendi'nin delâleti ile divân-ı hümayun kalemine girmiş (1814); 1825'te âmedci, 1827'de beylikci, 1832'de Reis-ül-Küttâb olmuştur. Bu makam Hariciye Nâzırlığın çevrilince de, Hariciye Nâzırı olmuştur. (İslâm Ans. C. I, s. 242–246).

luğuna merbutiyeti isteyen takım idi. Diğeri kemâ fi's-sâbık Eçmiyazin'e merbût kalmak dâiyesinde bulunanlar olub Rusyalular dahi politikaları iktizâsınca bi't-tab' bu kısmı sânîyi istishâb edegelmişlerdir.

Eçmiyazin Kilisesi Ermeniler'in merkez-i kadîmesi olmak hasebiyle Katoğıkos birinci addolunur ise de Sis Katoğıkosluğu dahi Ermeni mezhebince teberrük olunan emânetler kendi yedlerinde bulunmak ve eski katoğıkosların neslinden olmak mülâbesesiyle tefevvük iddiasından hâlî olmamışlardır.

İstanbul Ermeni Patriği her kim olur ise olsun bir piskopos olub mezhebce reis-i rûhânî olmadığı cihetle "Belsan Yağı" çıkaramaz ve piskoposluk rütbesi veremez ise de devletce bir büyük rütbede bulunarak gerek Sis ve gerek Ahtamâr katoğıkoslarının Devlet'e ait olan umûr-i husûsâtında anlar ile Bab-ı Âlî arasında vasıta olduklarından her vakit İstanbul Ermeni patrikleri her tarafca icra-i nüfûz edegelmişlerdir. Çünkü devletçe katoğıkosların iktidâr-ı rûhânîleri aranmayıb Bâb-ı Âlice resmen Ermeni Patriği tanınmakta olmasıyle Ortodoks mezhebinde bulunan hıristiyanların birinci reis-i rûhânîleri olan İstanbul Rum Patriği'nin hâiz olduğu müsâadât[49] tamamiyle Ermeni Patriği'ne dahi verilmiştir[50]. Bu cihetle Ermeni patrikleri Sis ve Ahtamâr kiliselerinin umûrına ba'zân istihkaklarından ziyâde müdâhale etmişlerdir.

49 Fatih Sultan Mehmed'in Rum Patriğine verdiği imtiyâzlar için bkz. Dr. M. Süreyya Şahin, Fener Patrikhânesi ve Türkiye, İstanbul, 1980, s. 44–50.

50 Hazarlar'dan beri Ermeniler'in Türklerle münasebetleri olmuş ve Selçuklular zamanında bu münasebetler daha da sıklaşmışdır. Bizanslılar'ın dinî ve siyasî baskılarından dolayı Ermeniler gözlerini Selçuklu Türkleri'ne doğru çevirmişlerdir. Daha sonra, Grek ve Latinler'in dinî ve siyasî baskılarını yüzünden, Osmanoğulları'na güvenerek batıya doğru yayılmış, Osmanlılar'ın hizmetine girmiş ve onlara hizmet etmişlerdir. 1453'de Fâtih İstanbul'u alınca, burayı emniyetli unsurlarla doldurmak için, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan Ermeniler'i İstanbul'a getirtmiştir. I. Osman'dan beri Türkler'in itimâdını kazanmış olan Ermeniler'e, Fâtih, hiçbir Hıristiyan fâtihinin onlara vermediği imtiyâzı vermeyi uygun bulmuş ve onları, göstermiş oldukları itimâttan dolayı mükâfâtlandırmıştır.

H. Papazıan, Ermeniler İsa'da "bir tabiat" bulunduğuna inandıkları için, Bizans İmparatorluğu döneminde "Messe" âyinini ve ibadetlerini serbestçe icra edemediklerini; bundan dolayı da İstanbul'un Türkler tarafından alınmasını beklediklerini, ifade etmektedir.

Fâtih de İstanbul'u aldıktan sonra Ermenlieri din işlerinde ve içişlerinde serbest bırakmakla kalmamış, Rumlar'a verdiği imtiyâzların aynısını onlara da vermiştir. Hattâ Bursa Bölgesi Metropolit'i Piskopos Hovakim'i İstanbul'a çağırarak, Rumlar'a verilen hak ve yetkilerle İstanbul Patriği yapmıştır (1461). Böylece Batı Ermeniler'i için İstanbul Patrikliği'ni teşkil etmiş, Süryaniler, Kıptiler, Kaldeliler, Gürcüler ve Habeşliler'i de liderleri ile birlikte ona bağlayarak nüfûzunu artırmıştır. M. Ormanıan, L'Eglise Armenienne, Antélias-Lübnan, 1954 (2. bas.) s. 60–61; Hrant Papazıan, L'Eglise Byzantines Transférées aux Arméniens. İst. 1976, s. 7–8; Esat Uras, a.g.e. sf. 151; Dr. Abdurrahman Küçük Dönmeler ve Dönmelik Tarihi, İst. 1979, sf. 48; Prof. Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1966, sf. 250–253; Prof. Dr. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Madeniyeti, İst. 1980, sf. 152, 162 (3. bas.): İslâm Ans. C. IV, sf. 320; Türk Ans. C. XV, sf. 326–327; Başbakanlık Arşivi Yıldız, Kısım 18, no 553/562, zarf 93–38) Ferman Sureti İstanbul Patrikhanesinde de bulunmaktadır.

1261 senesi Cemâzi-yel-âhiresi evâilinde[51] istâr buyurulmuş olan bir kıt'a Berât-ı Âlî münderecâtına nazaran Ahtamâr manastırında Katoğıkos nâmiyle kadîmden-berü Ohan[52] râhib bilâ-berât ikamet etmekte olduğu halde vefât etmiş olduğundan sâir murahhasalıklar misillü İstanbul Ermeni Patriği tarafından istid'â ile mahsûs murahhase ta'yîn olunmadıkça kimseye murahhasalık ve katoğıkosluk ettirilmemek üzre ol vakit İstanbul Patriği tarafından verilen takrîr üzerine sâdır olan Fermân-ı Pâdişahi mucibince fi-mâba'd katolikosluk ünvânı olmamak üzre Erzurumlu Karabet râhib murahhasa ta'yîn olunmuş ve muahharen münhal vuku' buldukca olsuretle tevârih-i muhtelifede Berât-ı Aliyye verilmiş ise de 14 Cemâzi-yel-âhire 1293[53] târihinde yine Ermeni Patriği tarafından vuku'bulan inhâ üzerine katoğıkos ünvaniyle Haçadur[54] râhib bi'l-intihâb Ahtamâr Katoğıkosluğu'na nasb olunmuşdur. Fakat berât'ında katoğıkosluğun levâzımından olan "yağ" çıkarmak ve piskoposların azl ve nasbına muktedir olmak maddeleri şurûtuna derc olunmamışdır.

1279 târihinde Ermeniler'e mahsûs olarak yapılan nizâmnâme lâyihasının[55] ta'dîl ve tashîhi içün Bâb-ı Âlî'de teşkîl olunan komisyonda Sis Katoğıkosluğu hakkında cârî olan verâset usûlünün ilgasıyle katoğıkosluk münhal oldukta yalnız Sis dâiresi piksoposlarına hasredilmeyüb intihâb-ı umûmi ile katoğıkos nasbolunması gibi Sis'e dâir ba'zı mevâddın nizâma derci Ermeniler tarafından istenilmiş ise de ol vakıt

51 7–10 Haziran 1845.

52 Ohan: Ahtamâr Katolikosluğunda, 1825–1843 yılında bulunmuş Hovhannès V de Chatak olmalıdır. (J. de Morgan, a.g.e. sf. 367).

53 7 Temmuz 1876.

54 Haçadur: Bu, Khatchatour II de Moks olmalıdır. 1844–1851 yıllarında Ahtamâr Katolikosluğunda bulunmuştur. (de Morgan, 367).

55 1279/1862: 1860 yılında Ermeniler tarafından hazırlanıp, Osmanlı İmparatorluğu idaresinin tasvibinden geçerek 1862 yılında yürürlüğe giren "Ermeni milleti nizâmnâmesi"dir. Bu Nizâmnâme ile Ermeniler'e bir nevi bağımsız bir cemaat veya devlet muamelesi yapılmıştır. Bu Nizâmnâme için bkz. Esat Uras, a.g.e. sf. 158–174; M. Hocaoğlu, a.g.e. sf. 27 ve Bu Nizâmnâme'nin Ermenice ve Ermeni Harfleri ile Türkçe basılmış tam metni İstanbul Ermeni Patrikhanesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.

1836 yılında, Rusya'da yaşayan Ermeniler için de bir "Nizâmnâme" hazırlanmıştır. Bununla Ermeniler kontrol altına alınmış ve siyasî otoritelerin müdâhalesine zemin hazırlanmıştır. Rusya, "Pologenia" adı verilen bu nizâmnâme ile, teşekkül eden "Meclis"e hükümet tarafından görevlendirilen bir memur sokuyor. Böylece serbestçe hareket etmelerini önlemiş oluyor. Bunun için Türk, Rus ve Hindistan Ermeniler'i itiraz etmişlerse de neticeyi değiştirememişlerdir. Buna rağmen İstanbul Ermeni Patrikliği, dâima, patriklerin mutlak otoritesi ile idare edilmiştir. Böylece Türkiyede bulunan Ermeniler ile Rusyadakilerin durumlarını; Rusya'nın baskısına rağmen Türkiye'nin müsâmahasını, karşılaştırmak mümkündür. (M. Ormanian, 71; ve y. a.g.d.k.)

Kozan dağları Kozanoğulları[56] yedinde bulunduğundan oraya dâir nizâma bir şey derci münâsib görülmeyüb hernevakit Kozan kıt'ası taht-ı itâat ve inzibâta alınır ise ol vakit bu misillü mevâddın nizâmnâmeye zeyl edilmesi husûsuna karar verilmişdi. Müteâkiben fırka-yı islâhiyye ile Sis'e varılarak Kozan havâlisinin zabt ve ıslâhı emrinde Sis Katoğıkosu Kırağos Efendi[57] ile Kozan Ermeni mu'teberânının epeyce muâvenetleri görülmüşdü. Lakin bu islâhât esnâsında Kırağos fevt olmağla yerine anın akrabasından Nikoğos nâm piskopos ol havali piskoposlarıyle mu'teberân ahâlî tarafından Katoğıkosluğa intihâb olunarak tanzîm ettikleri mahzar[58] Bâb-ı Âlî'ye takdîm olunmuşdu. Ol vakit ise Dersaâdet'teki Ermeni mu'teberânı iki fırka olub biri Sis Katoğıkosluğuna ehemmiyet vererek dâimâ Eçmiyazin'e mürâcaât ihtiyacından kurtulmak üzre Sis manastır ve klisesini güzelce ta'mîr ve Sis ile Adana arasındaki yolu tesviye ve manastır merbutâtından olmak üzre yol üzerinde hânlar inşâ' etmek fikrinde bulunub manastırın masârıf-î ta'miriyyesi iâneten Cânib-i Mirî'den dahi beş yük[59] kuruş kadar akçe ihsân buyurulmak gibi ba'zı müsâadât gösterilmek tasavvur olunmuşdu. Diğer fırka dahi Eçmiyazin'e hasr-ı irtibât ederek Sis Katoğıkosluğu'nu ehemmiyyetten düşürmek fikrinde olub düvel-i ecnebiyyeden[60] ba'zısı dahi politikası icabınca bu fırkayı istishâb etmekte idi. Ve Eçmiyazin taraf-

56 Kozanoğulları: Arıklı oymağı kethüdalarına verilen addır. XIX. Yüz yıl başında Antep'teki Kozan köyünden gelip Sis bölgesine yerleşmişlerdir. Topal Ağa'nın oğlu Yusuf Ağa, diğer kethüdaları etrafında toplayarak, Sis kasabasında bulunan Divanoğulları kethüdalığını dağıtarak büyük bir derebeylik kurmuştur. Kurduğu derebeyliğe Kozanoğulları adı verilmiş ve bu bölgede Kozan diye anılmıştır. Bölgeyi ele geçirmek için, Kavalalı İbrahim Paşa ve Kıbrıslı Mehmet Paşa gönderilmiş; fakat Batı Kozan'ı elinde bulunduran Çadırcı Mehmet'in kuvvetlerine yenilmişlerdir. 1865'te Derviş Paşa ve Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu Fırka-i İslahiye, Kozanoğulları'nı dağıtarak, bölgeyi ele geçirmiştir. (Meydan Larousse, Kozanoğulları mad. İst. 1972, C. VII, sf. 524).

57 Kıragos; O zaman Sis (Kılikya) Katolikos'u olan II. Kragos olmalıdır. Katolikosluğu, 1853–1866 yılları arasındadır. (J. de Morgan, 366).

58 Mahzar: Mütaaddit imzayı havi olarak bir madde hakkında yazılıp resmî makamlardan birine verilen kâğıt, arzuhal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça "huzur yeri" mânasına gelen mahzar, mahkeme sicilli, defter yerinde de kullanılmıştır. (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İst. 1972, II/301).

59 Yük: Yüzbin akçe yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beş yüz kuruş yerinde de "Kese" kullanılır. (M.Z. Pakalın, a.g.e. III/639).

60 Düvel-i Ecnebiyye: Bundan Rusya kasdedilmektedir. Politikası icabı, Sis'in değerini düşürüp, kendi hâkimiyeti altında bulunan Eçmiyazin'in değerini yükselterek "otoriteyi" teke ircâ etmeyi düşünmüş olabilir. Çünkü Katolikosluk makamı Ermenilerce mukaddestir. Bu makamın otoritesinden istifade ederek, Türkiye'deki Ermeniler'i, ileride Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kullanabilmeyi de düşünmüş olabilir. Bu yolu daha sonra kullandığına şahit olmaktayız ki onu vesikayı takdim yazımızda ortaya koymaya çalıştık.

dâri olan iş bu fırka-yı sâniyye ol vakit Patrikhânece fırka-ı ûlâya gâlib gelerek Nikoğos'un katoğıkosluğu reddolunduğundan Patrikhâne ile Sis kilisesi arasında ihtilâf ve mübâyenet zuhûra geldi. Sis piskoposları ve Kozan Ermeniler'i mu'teberânı usûl-i kadîme üzre katoğıkoslarını kendüleri intihâba hakları olub Patrikhâne'nin vazifesi anların istidâlarını Bâb-ı Âlî'ye arz ile kapukethüdâlık derecesinde bir vasıtadan ibaret olduğu iddia ederlerdi. Patrikhâne heyeti ise bu bâbda tevârüs usûlünün ilgasıyle intihâb-ı umûmîye mürâcaât olunmak lüzûmunu iddiâ eylerdi. Bu verâset usûlünün ilgasına dâir henüz Ermeni Nizâmnâmesi'ne bir madde zeyl edilmemiş olduğu halde ol vakit hemân Patrikhânece Nikoğıkos'un intihâbı hakkında olan sâlif'üz-zikr mahzar'ın reddiyle hemân intihâb-ı umûmîye mürâcaât olunmuş ekseriyet-i ârâ ile karâr altına alınmışdı. Kozan Ermeniler'i ise işin duçâr-ı te'hir olduğunu görerek hemân ba'zı mu'teberân ile piskoposları manastıra duhûl eyleyub ve zeyt-i mukaddes denilen belsân yağı ile Nikoğos'un saçlarını yağlayub Katoğıkosluk makamına geçürdiler ve klise emânetlerini kendüsine teslim ediverdiler. Bu muâmele Ermeni Patrikhânesi'ne pek girân geldi ise de Patrikhâne'de katoğıkos aleyhine i'mâl edilecek bir kuvvet-i rûhâniyye olmadığından Patrik'in devlet sâyesinde hâiz olduğu iktidârı isti'mâl ile Nikoğos'u tazyîk ile isti'fâya mecbur eylemek üzre Dersaâdet'e celb ve ihzârları Bâb-ı Âlî'den istid'â olundu. Sisliler'in hareketi âdet ve teâmüle müstenid olub Patrikhânece Sis hakkında mutasavver olan husûslar dahi henüz nizâmnâmelerine zeyl edilmemiş olduğu cihetle bunda devletin nizâmına muhâlif bir hareket dahi olmadığından Nikoğos hakkında bir muâmele-i tazyikiyye icrasına ber-vech-i vecîbe yok iken Patrikhânece ekseriyet ile verilen kararın icrasına her nasılsa ol vakit hükûmetce müsâade buyurularak Nikos suret-i cebriyede Dersaâdet'e celb ile Patrikhâne'ye teslim ve halkkında âdeta bir cânî muâmelesi icra edildi. Ve haylı müddet İstanbul'da kaldı mevkûf tutuldu ve anın bu tarafa ihzârı üzerine Patrikhâne tarafından Mığırdıç nâmında bir murahassa Sis Katoğıkosluğu kaymakamı tayin ile Sis'e i'zâm olundu ise de Sisliler kabul etmediği cihetle manastıra giremeyüb Ayıntab'e vardı Protestan mezhebine girdi, yakayı kurtardı. Ba'dehu Patrikhânece vuku'bulan ihtilâf üzerine mübâhasât-ı kesîre ceryânından sonra ekseriyet-i ârâ ile verilen karar mû'cibince Sis Katoğıkosluğu hakkında cârî olan verâset usûlüne muhâlif olarak intihâb-ı umûmîye mürâcaâtla 89[61] senesinde Sis Katoğıkosları'ı neslinden olmayan diğer Mığırdıç[62] nâmındaki bir piskopos Sis Katoğıkosluğu'na intihâb olun-

61 89: H. 1289/M. 1872.

62 Mığırdıc: 1871–1894 tarihleri arası Sis Katolikosu Mığırdıc I Kefsizian'dır.

muş ve Patrik'in takrîri üzerine isdâr buyurulan Berât-ı Âliyye'de şurût-i kadîmesi vechile "Belsân" yağı çıkarmak ve dâiresi dâhilinde olan piskoposları azl ve nasb edebilmek maddeleri dahi münderic bulunmuşdur.

Mığırdıç bu Berât-ı Âlî ile Sis'e vardıkda Kozan Ermeniler'i Fermân-ı Pâdişâhî'ye itâat ile hâh-nâ-hâh manastır ve kiliseyi anâ teslim etdiler ise de kendüsine rû-yi kabûl göstermedikleri cihetle Sis'de duramayûb ol vakitdenberü Haleb cihetinde dolaşmakda ve ekseriyyâ Maraş'da ikâmet eylemekde bulunmuşdur.

Eçmiyazin tarafdârânenin ber-vech-i meşrûh galebesinden istifâde etmek üzre Eçmiyazin Katoğıkos'ı tarafından umûr-ı rûhâniyyeye nenezâret eylemek içün Dersaâdet'e bir vekil gönderüb resmen Bâb-ı Âlî'ye iş'âr-ı keyfiyet eyledi ise de Bâb-ı Âlî tarafından kat'iyyen reddolunduğu Mezâhib odasında mahfûz bulunan 85 ve 86[63] târihlü muhâbere evrâkında mündericdir.

Ve bir de Dersaâdet'de mevkuf olan mûmâ-ileyh Nikoğos her ne kadar Katoğıkosluk'dan isti'fâ eylemek üzre icbâr olunmuş ise de isti'fâ etmeyüb halbuki anın üzerinde bu rütbe-i rûhâniyye bâkı oldukça Mığırdıc'ın katoğıkosluğu sahîh olub olmayacağı Ermeniler arasında mebhûs-ün-anh olarak bir çoğu bundan dolayı zihinlerini şüpheden tahlîs edemediklerinden Patrikhâne tarafından Nikoğos bir manastıra nefy ve hapsolunarak nihayet isti'fâya mecbur edilmişdir. Lâkin bu keşâkeşler arasında Sis Katoğıkosluğı umûri münhal olmakla Kozan ve Maraş cihetlerinde pekçok Ermeniler tebdil-i mezheb ederek bir çoğu Katolik ve bir mikdârı Protestan[64] oldular. Mığırdıc ise âciz ve müncerr kalarak 90 sene-i hicriyyesinde[65] Bâb-ı Âlî'ye mahsûs adam ile takdîm eylediği arîzasında Ermeniler'in Katolik mezhebine sülûkünden ve bu hâl ile yakında Sis Katoğıkosluğu mahv olarak merci'yi rûhânileri Eçmiyazin'e münhasır kalacağından bahisle imtiyâzâtının tevsî'ini ve iâne-i nakdiyye ihsân buyurulmasını istid'â etmekle keyfiyyet Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ-yi Fihâm'da bi'l-mütâlaa îcâbına bakılmak üzere Hariciye Nezâret-i Celîlesi'ne havale buyrulmuş ise de anın üzerine bir muâmele cereyân etmeyüb iş hâlî üzre kalmışdır.

63 85: H. 1285/M. 1868; 86: H. 1286/M. 1869. (Belgede "85 ve 86 tarihli" denilmesine rağmen, bunlar numara da olabilir).

64 Gregoryen (Lusavorçagan) Ermeniler'i Katolik ve Protestan yapmak için yoğun çalışmalar olmuştur. Bunun neticesinde, bir çoğu Katolik ve Protestan Mezheblerine girmiştir. Katolik Ermeniler'in sayısı artınca, 1830 yılında Katolik Ermeni Kilisesinin kurulmasına müsaade edilmiş; bu kuruluşu kendilerine örnek alan Protestanlar da, 1847 yılında resmen Protestan Ermeni Kilisesi'ni teşekkül ettirmeğe muaffak olmuşlardır. (M. Orpanan, a.g.e. sf. 61, 71)

65 90: H. 1290/M. 1873.

Sis Katoğıkosluğu'nun ihtilâl ahvâlinden dolayı ol havâlideki Ermeniler'in tebdil-i mezhebe mütemâyil olmaları Ermeni Patrikhânesi'ni dahi ziyâdesiyle müteessir etdi. Hâlbuki işi Patrikhâne dağıttı sonra da toplayamadı ve şimdi mülkiyye memurları tarafından Ermeniler hakkında eser-i sahâbet gösterilerek bu yolda işin önünü alabilmek üzre Nezâret-i âcizî'ye mürâcaat eyliyor ve mukaddemâ Sis umûrına istihkakının fevkinde olarak pek ziyâde müdahâle etmişken şimdi Katoğıkos'un müstakil olduğunu söylüyor. Hâlbuki Mığırdıc'ın Sis'e gidübde manastırda ikamet ile umûr-ı mezhebiyyenin inzibâtına i'tinâ eylemesi içün kendisine Patrikhâne tarafından iş'âr olundukça anın tarafından dahi ba'zı tekâlif dermeyân olunduğunu ve nihayet ya Sis'e gidübde işinin başucunda bulunması yahud isti'fâ eylemesi Patrikhâne tarafından kendüsüne iş'âr olunmuş idüğü istiş'ârât-ı vâkıadan anlaşılmışdır. Hâlbuki Sis manastırı ve kilisesi şimdi küllî ta'mire muhtâc olub Mığırdıc'ın ise ol havâlide çendân nüfûzu olmadığı cihetle Katoğıkosluk dâiresinden mikdâr-ı kifâye para celbi ile anı ta'mir edebilmesi pek müşküldür. Maamâfîh bu kerre Maraş'dan merkez-i me'muriyetî olan Sis'e gelübde orada ol havâli piskoposları ve ba'zı mu'teberânıyle birleşerek hem manastır ve kiliseyi ta'mir etmek ve hem de geçinecek kadar îrâd bulmak üzre bu esnâda da'vetnâmeler gönderilmişdi. Bu ise Haleb Vâlisi'ne mûcib-i fikr ve endişe olarak Mığırdıc'ın oradan kaldırılması içün telgraf çekilmekle Cânib-i Bâb-i Âlî'den alınan emr üzerine kendüsüni Dersaâdet'e i'zâmı bâ-telgraf bildirilmişdir.

Adana Vilâyeti Vâli Vekili Akif Efendi ise bu bâbda kendüye mahsûs bir fikir ve mütâlaadadır. Şöyleki 3 Cemâziyelâhir 97 ve 1 Mayıs 96[66] târihiyle müverrahan Başvekâlet-i Celîle'ye takdîm eylemiş olduğu bir kıt'a arîzasının hulâsaten müeddâsında ba'zı ma'lûmât-ı târihiyyeden ve Ahtamâr ve Eçmiyazin Katoğıkoslukları üzerine cereyân eden rivâyetler bir dereceye kadar o tarafa kuvvet verebiliyor ise de Sis Katoğıkosluğu bir nokta-ı cismaniyye hâlinde bulunduğundan bahisle Sis Katoğıkos'u Mığırdıc Efendi'nin yağ çıkarmak içun bu def'a Adana'ya gelerek muvakkaten Sis'e geçmek arzusunda bulunuşu üzerine mevzu'-i bahs olan müzâkerât hâlisâne ve mahremâne arasında Sis denilen memleket kabil-i medeniyye bir yer olmadığı gibi mürûr-i zemân ile manastırında ebniye ve îrâdı mahv ve harâb olduğundan Sis manastırının diğer münâsib bir mahalle nakli ve tahvîline dâir ve yukâruki mütâlaa ve ma'lûmâtın icabına külliyen mugayir olarak Mığırdıc Efendi'de gördüğü meyl ve arzunun bir derece dahâ câlib-i nâzar-ı dikkat olması üzerine

66 3 Cemâziyelâhir 97 ve 1 Mayıs 96: M. 13 Mayıs 1880.

hakîkat-ı efkârlarının anlaşılması için derhâl tasdîk ve tasavvur ve hayâlleriyle berâber vâkıâ Katoğıkosluğun Haleb ve Adana gibi bir mahalde bulunmasındaki muhassenâtı îrâd eylemiş ise de kendüleri Kudüs-i Şerif arzusunda bulunup hatta Haleb Vâlisi Said Paşa'nın da bu bâbda vesâtet-ı tervîciyyede bulunacağını söylemişdir. Ve bu hikâye etdikden sonra iktizâsına göre kendülerinin resmen istid'âya kadar sevk edilüb edilmemesi husûsunu istîzân etmişdir.

Akif Efendi'nin îrâd eylediği mâ'lûmât ve mütûlaa nefs'ül-emr'e çendân muvâfık görülmez. Mığırdıc Efendi ne yolda lisân kullandı garazı ne idi bilemem. Fakat Sis manastırını diğer mahalle nakl ettiremeyeceğini kendisi ra'nâ bilûr. Eğer kabil olsa Kazaz Artin gibi vaktiyle Dersaâdet'te teneffüz etmiş kesân anı İstanbul'a nakl edüp Ermeni patrikliği ile birleştirerek Eçmiyazin'den külliyyen kat'-ı rişte-i taalluk ederlerdi. Ve bir müddettenberi Sis Katoğıkos'u ber-vech-i bâlâ Maraş'da ikâmet ettiği gibi başka bir beldede dahi ikâmet edebilür. Lâkin her nerede bulunur ise bulunsun yağ çıkarmak için behemahâl Sis'e gitmeğe mecbur alacağından başka yerde ikâmeti muvakkat ve eğreti bir keyfiyyet olur. Yok eğer yağ çıkarmak için dahi Sis'e gitmeyecek olur ise ol halde Katoğıkosluk lafzî murâd bir ünvândan ibâret kalur ve merâsim-i mezhebiyyenin icrâsı için Sis Katoğıkosluğu mülhakâtı dahi Eçmiyazin'den yağ celbine ve piskoposluk rütbesi almak için behemehâl Eçmiyazin'e gitmeğe mecbur olacakları cihetle Eçmiyazin tarafdârlarının arzuları tamâmiyle husûle gelmiş olur. Şu hâle nazaran böyle menşe' ve gayeti mübhem ve nâ-ma'lûm olan bir husûsda Mığırdıç Efendi'ye resmen istid'â ettirmek üzere Cânib-i Hükûmet'den teşvîke mübâşereti çendân münâsebet almaz.

Sis'in bir nokta-ı cismâniyye hâlinde olması mütâlaası dahi vâkıa'ya muhâlifdir. Zîrâ Ermeniler'in oldukça kesret üzre bulundukları Revân ve Van taraflarına burası pek uzaktır ve bu havâli Ermeniler'i hep Türkçe tekellüm edüb[67] Ermenice bilmezler. Böyle husûslarda lisânın büyük te'sîri vardır ve bir de Sis Katoğıkosluğu dâiresindeki Ermeniler'in mikdârı etrâf ve civârlarındaki nüfus-i İslâmiyye'ye nisbetle ekall-i kalîl

67 Yukarıdaki belgede, Sis ve çevresinde yaşayan Ermeniler'in Ermeni'ce bilmediklerinden, Türkçe konuştuklarından bahsedilmektedir. Ermeniler'in Türkçe konuşmalarını, Türk harsının te'sirinde görenler olduğu gibi (Prof. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ank. 1966, sf. 239–269; Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ank. 1970, sf. 111–112); bunların Türk soyundan geldiğini ileri sürenlerde bulunmaktadır. Ayrıca bu Ermeniler'in Hıristiyanlaşmış Türkler olduğu da iddialar arasındadır. (Nicolas Adontz, Histoire d'Armenie, Paris, 1946, 291–329; Doç. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi (I. Cilt), İstanbul 1953, sf. 75–81, 91–102, 132–133, 263§264 v.s.; Kırzıoğlu, Dede-Korkut Oğuznâmeleri, İst.

dir. Nefs-i Sis kazasında bulunan Ermeniler'in mikdârı üçyüz elli hâne râddesindedir. Ve bi'l-cümle Kozan sançağındaki Ermenilerin mikdârı iki bin dörtyüz hâne râddesindedir. Adana sancağındaki Hıristiyanlar'ın mecmû'ı bin yüz bu kadar hâne olub bunların dahi bir mikdârı Katolik veya diğer mezheplerdedir. Maraş sancağının hâvî olduğu yirmiiki bin yediyüz bu kadar hâneden ancak dörtbin altıyüz bu kadarı gayr-ı müslim olub içlerinde birazı Yahudi ve bir haylicesi dahi Ermeni mezhebinde olmayan Hıristiyanlardır. Bu sancakta Ermenilerin kesret üzre topluca bulundukları yer ma'hûd Zeytun kazasıdır. Hâlbuki buradaki Ermenilerin mecmu'ı bin yediyüz bu kadar haneden ibaretdir ve Haleb Vilâyeti'nin hâvî olduğı doksanyedi bin yediyüz bu kadar hânenin seksenaltıbin beşyüz bu kadarı Ehl-i İslâm ve sekizyüze karîb mikdârı Yahudi olub bâkı onbir bin bu kadar hânesi Hıristiyan oldukları hâlde mezâhib-i adîdeyye münkasım olarak bu kısm-ı cüz'îsi Ermeni'dir[68]. Binâen-alâ-zâlik Sis'in Ermeniler içün cismânî bir mrekez-i ictimâ' olamayacağı derkârdır. Bu cihetle Ermeniler'den dimâğı fâsid olanlar ancak "Kürdistân" cihetine hasr-ı nazar etmektedirler. Bununla beraber ol havâlide onbeş senedenberi Katolik ve Protestan mezhebleri moda

1952; Esat Uras, a.g.e. sf. 3–15; Sadi Koçaş, Ermeniler, Ank. 1967 (II. Baskı), sf. 41–47; Leon P. Dabağyan, Ermeni Meselesi, Son Havadis Gazetesi (Tefrika), 22, 29 Nisan, 25 Mayıs, 7 Aralık 1980; Şaban Kuzgun, Hazarların Yahudileşmesi ve Karaî İnancı Üzerinde Bir Araştırma Ankara-İlâhiyat Fakültesi Doktora Tezi, sf. 132-136).

Fakat biz, hepsinin değilde, Türkçe konuşan dinî âdetlerini Türkçe ifâ eden ve Türkçe İncil'leri olan, kendini Türk sayan bir kısım Greogryen (Lusavorçagan) Ermeniler'in Türk olabileceği kanaatindeyiz. Bu konunun karşılaştırılmalı olarak ele alınması ayrı bir çalışmayı gerektirdiği ve konumuz da o olmadığı için daha fazla bir şey söylemeği zâid addediyoruz.

68 Yukarıdaki belgede, Ermenilerin bulundukları yerlerin nüfûsu karşılaştırılmalı olarak verilmekte ve Müslümanlar'a nisbetle çok az oldukları görülmektedir. Bu belge tanzim edildiği sırada bu yoldaki iddialar henüz bu kadar açık olarak ortaya çıkmadığı düşünülecek olursa bu belgenin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Yine Ermeniler'in meskûn oldukları yerlerin nüfûsunu gösteren arşiv vesikalarının numaralarını vermekle yetiniyoruz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, 31: 1963/45–82: 2016/158–86; 2020/158–86; 18: 553/5, 6, 45, 46, 47, 48, 49, 50; 555/41; 36: 368/141–411.

Hocaoğlu, Ermeniler'in Anadolu'nun her yerine dağılmış küçük küçük azınlıklar durumunda olduklarını (a.g.e. VIII); Doç. Dr. Bayram Kodaman, en kesif oldukları Van'da bile nüfûsun %20'sini teşkil ettiklerini, dağınık bulundukları her yerde ortalama %5–10 gibi çok küçük nufûsa sahip olduklarından her hangi bir anlaşmazlığın olmadığını belirtiyor (Ermeni Meselesinin Doğuşu, Yeni Çığ Der. Kasım 1981, sf. 7). Prof. A. Nimet Kurat ise, Ermeni nüfûsunun 1/3'ü geçmediğini ifade etmektedir (Türkiye ve Rusya, sf. 101, 110) General Harbord Başkanlığındaki Heyet'in 1919'da verdiği raporda da Türkiye'nin hiç bir yerinde çoğunluğa sahib olmadıkları belirtilmektedir. (Pierre A. Moser, Arméniens, où est la réalité?, 1981, sf. 99; Dr. Kırzıoğlu M. Fahrettin, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ank. 1970, sf. 123, 124) Ayrıca nüfûs için bkz. Uras, a.g.e.

hükmüne girmiş olduğu cihetle günden güne Ermeniler azalmaktadır. Ve az vakit zarfında Zeytun Ermeniler'inden bir çoğu Katolik olmuşlardır. Tafsilât-ı meşruhaya nazaran Sis Katoğıkosluğu mes'elesi Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da ehemmiyetle mütâlaa olunarak bu bâbda bir hatt-ı hareket ittihâz olması elzemdir.

6 *Muharrem* 98 *ve* 27 *Teşrînîsânî* 96[69] *Târihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî*

Hâme-ârâyı ta'zîm ve tefhîm olan iş bu fermannâme-i sâm-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri medlûl-i âlîsi rehin-i îkân-ı âcizânem olmuş ve tahrirât-ı melfûfe mütâlaa edilmişdir. Hulâsa-ı meâlî Âhtamâr ve Eçmiyazin Katoğıkosluklar'ının ba'zı ahvâliyle Sis Katoğıkosluğu'nun ehemmiyetinden ve Sis denilen mevkı'in kabil-i medeniyyet bir yer olmadığı gibi murûr-ı zamân ile manastırının da ebniye ve îrâdî mahv ve harâb olduğu cihetle bunun diğer bir mahalle nakli husûsuna dâir şimdiki Katoğıkos tarafından meyl ve arzu görülmekte idüğünden bahisle bu bâbda kendülerinin resmen istid'âya sevk edülüp edilmemesi istîzândan ibâret bulunmuşdur. İş bu Katoğıkosluklar hakkında ma'lûmât-ı târihiyye ve tetkîkât-ı resmiyyeyi hâvî olarak leffen takdîm olunan lâyıhadan bi'l-etrâf rehin-i ilm-i sâmî-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri buyrulacağı üzre Sis manastırının âher mahalle nakli katoğıkosca ba'zı mütâlaât-ı mahsûsa ve zâtiyyeden neş'et etme vâhi bir tasavvur gibi görünür. Binâenaleyh Katoğıkos'un bunu istid'âya Cânib-i Hükûmet'den sevk ve teşvîki mülâhaza götürür mevâddan olmasıyle Vâli Vekili'nin iş'ârına cevâben ileride mürâcaat vukuunda lâzım gelen tahkîkat icrâ ve ona göre icâbı îfâ kılınmak münâsib olacağına dâir 11 Receb 97[70] târihinde kendüsüne tahrîrât yazılmış olduğu arz ve ifâdesiyle tahrîrât-ı melfûfe-i mezkûre dahi leffen iâde kılınmış olmağın.

11 *Muharrem* 98 *ve* 1 *Kânûnievvel* 96[71] *Tarihiyle Başvekâlet-i Celile'ye Yazılan Cevâb-ı Alî*

Enmele-pirâ-yı ta'zim ve ibcal olan iş bu fermânnâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri meâl-i âlîsi ve melfûf telgrafnâmeler müeddâsı rehin-i îkân-ı âcizânem olmuşdur. Haleb Vilâyeti Celîlesi'nin iş'ârına nazaran Sis manastırında bu def'a akt olunacak cem'iyyet içün gönderilen da'vetnâmelerde manastırın maddî ve ma'nevî islâh-ı ahvâlı müzâ-

69 M. 9 Aralık 1880
70 19 Haziran 1880
71 13/14 Aralık 1880.

kere olunacağı muharrer olduğu cihetle bu ictimâ' ancak kilise umûrunun tesvîyesiçün olduğu anlaşılmış ve Katoğıkos'un Dersaâdet'e gelmek üzre yola çıktığı iş'ârât-ı ahîrreden müstebân olmuşdur. Bu Katoğıkosluğa dâir olan 24 C 97[72] târihli fermânnâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri'ne cevâben lâyıha-yı mahsûsa ile arz ve işâr kılınan ma'lûmât-ı târihiyye ve tetkîkât-ı resmiyyeye nazaran sâlif'üz-zikr ictimâ' husûsu gerek Haleb Vilâyeti Celîlesi'nin ve gerek Adana Vâli Vekili'nin zann ve zehâbları mertebe-i ehemmiyeti hâiz görünmez ise de işin lâyıha-ı ma'rûzası gösterilen ehemmiyet cihetiyle Meclis-i Âlî'i Vükelâ-yı Fihâm'da arîz ve amîk tetkîk ve müzâkeresi ile maslahata bir netice verilmesi men'ût-ı re'y-i âlî-i hidîv-i efhamileri[73] olarak Katoğıkos'un yola çıktığına dâir olan evrak dahi bu takımla birleştirilerek leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda.

17 *Muharrem* 98 *ve* 7 *Kânûnıevvel* 96[74] *Târihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî*

Hâme-ârâ-yı ta'zîm ve tebcîl olan iş bu fermânnâme-i sâmi-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleri me'âl-i âliyyesiyle melfûf sûret-i müeddâsı karîn-i îkân-ı âcizânem oldu. Bu bâbda evvelce takdîm-i pîşgâh-ı âlî-i fahîmâneleri kılınan lâyıhada arz ve iş'âr olunduğu vechile vaktiyle Eçmiyazin'den Sis'e naklonubda orada bulunan ve Ermenilerce teberrük olunan "Kadîd El"[75] Sis'in Eçmiyazin'e rekabet edebilmek üzre yed-i iktidârıdır. Min'el-kadîm manastırda mahfûz bulunmuşdur. Bu def'a Katoğıkos Efendi Dersaâdet'e gelmek üzre Sis Katoğıkosluk dâiresinden çıkacağı cihetle manastırda hıfz olunmak üzre alıkonulması ve Sis dâiresinin hâricine çıkarılmasına Sis dâiresi Ermenileri'nin muhâlefeti tabîîdir. Katoğıkosluk kürsünün mahall-i âhere nakli dahi pek müşkil bir mes'ele olarak Meclis-i Vükelâca arîz ve amîk mütâlaaya mevkuf bir mâddedir. Ve Sis Katoğıkosluğuyle Ermeni Patrikliği'nin birleşmesi dahi buna müteferi' bir mâddedir ol bâbda.

72 24 Cemazilelahir 97/M. 30 Haziran 1880.

73 Hidîv: Mısır Vâlilerine verilen ünvândır. Sadrazamlar hakkında tâzîm yerinde kullanılırdı. Arapça büyük vezir, baş vezir, hâkim demektir. Mısır Vâlileri Sadâret payesine hâiz oldukları için bu ünvân verilmişti. Sadrazamlar hakkında "hıdîv-i efham" kullanıldığı gibi Mısır Vâlilerine "hıdîv-i Mısır"da denilirdi (Pakalın, I/814).

74 M. 19/20 Aralık 1880.

75 Kadîd El: Ermeniler'i toptan Hıristiyan yapan Grıgor'a ait olduğu kabul edilen ve bulunduğu yere üstünlük kazandıran, mukaddes sayılan "Sağ El"dir. Bu aynı zamanda Gregoryen Ermeniler'in "mukaddes emanet"lerindendir. Aynı anda hem Sis Katoluikosluğunda hem de Eçmiyazin Katolikosluğunda bulunduğu iddia edilmiştir. (M. Ormanian, a.g.e.).

14 *R. evvel* 98 *ve* 2 *Şubat* 96[76] *Târihiyle Başvekâlet-i Celîle'ye Yazılan Cevâb-ı Alî*

Âhiren Dersaâdet'e gelmiş olan Sis Katoğıkos'u Mığırdıc Efendi'nin Ermeni Patrikhânesi tarafından Katoğıkosluk hukukuna tecâvüz vukuundan bahisle şikâyeti ve ol bâbda ba'zı ifâde ve istid'âyı hâvî rikâb-ı kamertâb-ı Cenâb-ı Mülûkâne'ye (gelerek) tanzîm ve i'tâ eylediği bir kıt'a arzuhal leffen takdîm kılınan mezkûr Katoğıkosluk hakkında vâki' olan tasavvurâta dâir mukaddemâ lâyıha-yı mahsûsa ile arzolunan mütâlaât ve ol bâbda Meclis-i Âli-i Vükelâca cereyân eden müzâkerât üzerine bunun kemâ-kân hall ve mahalli-i kadîminde ibka'sı müttehiden bi't-tensîb ol vechile îfâ-yı muâmele olunması kararını hâvî cevâben şeref-vârîd olan 23 Muharrem 98[77] târihli İrâde-i Âliyye-yi Vekâletpenâhîleri'nde emr ü fermân buyurulmuş olub ber-vech-i bâlâ müşârünileyhin istid'âsı dahi bu karâra muvâfık görülmekle icrâ-yı muâmele-yi lâzımeye ibtidâr olunmak üzre arzuhal-i mezkûrun Hâk-i Pay-ı Hâcetrevâ-yı Hazreti Zıllullah'ıye takdîmi müteveakkıf İrâde-i Âliyye-i Cenâb-ı Vekâletpenâhîleridir ol bâbda.

76 M. 14 Şubat 1881.

77 26 Aralık 1880.